

UOT: 82.02

RAMİZ QASIMOV

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN DRAMLARINDA MONOLOQLARIN
BƏDİİ-STRUKTURAL MAHİYYƏTİ

Məqalədə Cəlil Məmmədquluzadənin dram əsərlərində istifadə olunan monoloq örnəklərindən bəhs olunur. Monoloqların istifadə məqsədi, poetik səciyyəsi və quruluşu, yazıcının məharəti və s. tədqiqatın əsas məqsədini təşkil edir. Qeyd edilir ki, daha çox dram əsərləri üçün xarakterik olan monoloqların Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında maraqlı nümunələrinə rast gəlinir. Böyük ədib Cəlil Məmmədquluzadənin böyük sənətkarlıqla yaratdığı “Ölülər”, “Anamın kitabı”, “Dəli yığıncağı” əsərlərində qiymətli monoloq örnəkləri yaradılıb. Kefli İsgəndərin (“Ölülər”), Gülbaharın (“Anamın kitabı”), Molla Abbasın (“Dəli yığıncağı”) monoloqları ədəbiyyat tariximizdə mühüm mövqə qazanıb. Məqalədə monoloq nümunələri tənqidi realizmin poetikası cəhətdən təhlil edilir. Tənqidi realist əsərlərdə rast gəlinən monoloq örnəklərinin Sokrat metoduna uyğun quruluşu təhlil edilir. Göstərilir ki, Sokrat metodundan uğurla faydalanan tənqidi realistlərin əsərlərində monoloqlar quruluşu və poetik səciyyəsi etibarilə həm ideyanın açılmasına xidmət edir, həm də ideyanın mənimsədilməsi, təlqini funksiyası həyata keçirir. Ona görə də birinci mərhələdə monoloqlar “alay”, və ya “bədiü gülüş” həmləsi həyata keçirərək tənqid hədəflərinə qarşı tənqidi yanaşma münasibəti ortaya qoyur. Bu, bilik vermənin zəminidir. Bu mərhələdə yanlışlar müəyyənləşdirilir və nəticəyə gəlinmə üçün zəmin hazırlanır. “Doğurtma” (maieutic) deyilən ikinci mərhələdə yanlışları tənqid yolu ilə doğru bir qənaətə gəlinmə təmin olunur. Bunun üçün isə, başlıca, üçüncü şərt olan “daiomonion”, yəni C.Məmmədquluzadənin əsərlərində tez-tez bəhs edilən vicdanın səsi rol alır və şəxsin məntiqi qənaəti ortaya qoyulur. Bu mənada bu monoloqlarda Sokrat metoduna uyğun olaraq bir mühakimə, münasibət, tənqid və məntiqi nəticələnmə özünə yer alır. Monoloqların bu kimi əsərlərdə ədəbi həmlə vasitəsi daşdığı göstərilir. Təhlillər göstərir ki, monoloqlardakı fikir-düşüncə ritorikası, cümlə sintaksisi və üslubi imkanları, hətta lirik məzmun kəsb etməsi, duyğululuğu və təsirliliyi, pafos və diksiyalılığı və sair məhz bədiü məqsədi həyata keçirmək vəzifəsinə xidmət edir. Tənqidi realist əsərlərdə monoloqlar “ideya partlayışı” rolunu oynayır.

Açar sözlər: monoloq, tənqidi realizm, Cəlil Məmmədquluzadə, Sokrat metodu.

Məlum olduğu kimi, yaradıcılıq dili ədəbi cərəyanların əhəmiyyətli məsələsinə çevrilən ciddi mövzulardan biridir. Yaradıcılıq dili məsələsinin tərkibində monoloqlardan istifadə də özünəməxsus yer tutur. Bu baxımdan Azərbaycan tənqidi realizminin banisi Cəlil Məmmədquluzadənin dili yaradıcılıq hadisəsi hesab olunur.

Dil obrazın özünəməxsus, fərdi, səciyyəvi cəhətlərini üzə çıxaran, bürüzə verən və təzahür etdirən xüsusi vasitədir. Monoloqlar da məhz bu kimi zəruri xüsusiyyətlərin aşkarlanması vasitəsi olaraq tənqidi realizmdə xüsusi əhəmiyyətlə istifadə olunur. Doğru qeyd edildiyi kimi: “Monoloqlar fərdi təsdiqləyir” [1, s. 511]. Monoloqlardan daha fəal istifadə edən tənqidi realistlər romantiklərdən fərqli olaraq ədəbi yaradıcılığın ən müxtəlif növ və janrlarından bacarıqla istifadə etməyə çalışmış, ciddi nailiyyətlər ortaya qoymuşlar. İzahlı lüğətdə monoloq haqqında deyilir: “Monoloq: [yun. monos – tək və logos – nitq] Başlıca olaraq dramada aktyorun özünə, yaxud tamaşaçılara xitabən söylədiyi sözlər – nitq... // Təkliddə öz-özünə söylənən nitq, yaxud bir adamın dinləyicilərə xitabən söylədiyi uzun nitq” [7]. Əlbəttə, tənqidi realizmdə daha çox rast gəlinən monoloqlardan satirik şeirlərdə və dramatik əsərlərdə daha fəal istifadə edilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin böyük məharətlə yaratdığı məşhur “Anamın kitabı” əsərində Gülbaharın, “Ölülər” əsərində İsgəndərin, “Dəli yığıncağı” əsərində Molla Abbasın monoloqları olduqca mənalı və əbədiyaşardır. Bu monoloqlarda ideya-estetik özünəməxsusluq, güclü pafos, ideyalılıq və sair diqqət mərkəzinə gəlməklə onu örnəyə çevirir. Məsələn, “Ana-

mın kitabı” pyesinin əsas qəhrəmanlarından olan Gülbahar qardaşları Rüstəm Mirzə, Səməd Vahid və Mirzə Məhəmmədəlinin kitablarını hambala verdikdən sonra əlinə aldığı yeganə, bir kitabı yuxarı qaldıraraq deyir: “Gülbahar. Qaldı bircə kitab: bu da anamın kitabı! (Bir qədər hamı sakit durur baxır). Budur atam öz əli ilə yazdığı vəsiyyəti (oxuyur)... Yer, göy, aylar və ulduzlar göylərdə seyr edib gəzə-gəzə genə əvvəl-axır günün başına dolanırlar; çünki bunlar hamısı qədim əzəl gündən qopub ayrılmış parçalardır. Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın (əlini anasına tərəf tutur) ətrafında gərək dolanalar; çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə! Onun insafı və vicdanı ona müdamül-həyat əziyyət edəcək, nə qədər canında nəfəs var, peşiman olacaq” [4, s. 475]. Bəhsi keçən bu məşhur monoloqda, fikrimizcə, ciddi ideya, məqsəd ümumiləşdirməsi və hətta simvolizəsi edilmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə həm də milli inkişaf haqqında XX əsrin qüvvətli ideoloqlarından biri kimi çıxış edərək ailə, yəni qan və mənşə qohumluğu, dil, dəyər birliklərinə əsaslanaraq ictimai-milli varlıq haqda fikirlərini ümumiləşdirmişdir. Artıq qeyd edildiyi kimi, ədib əsərdə və o cümlədən haqqında bəhs edilən monoloqda müxtəlif düşüncə tərzlərinin timsalında, fikrimizcə, həm də paralanmış Azərbaycanın vəziyyəti və müqəddəratı barədə narahatlıqlarını ümumiləşdirmişdir [2; 3].

Əlbəttə, bədii əsərdə hər bir detalın xüsusi əhəmiyyəti, məqsədi və yeri var. Söz yox ki, bədii ədəbiyyata maarif və təlim, ictimai oyanış və inkişaf vasitəsi kimi baxan tənqidi realistlərin bədii əsərin strukturuna da əhəmiyyət verməsi, xüsusi məqsədlə yanaşması monoloqların istifadəsində də özünü göstərir. Bu mənada əsərdə monoloqlarda sadəcə əsərin başlıca ideya xəttini ümumiləşdirən fikirlər ehtiva olunmur, həm də əsərin bədii açarı kimi əhəmiyyət daşıyaraq bir çox xüsusiyyətlərlə diqqəti cəlb edir. Hər şeydən əvvəl səhnəyə, tamaşaçı və ya oxucuya ünvanlandığını nəzərə alaraq monoloqlara ictimai-bədii yükün həm də xüsusi təsir vasitələri ilə yükləndiyini qeyd etmək yerinə düşər. Monoloqların təhlili göstərir ki, buradakı fikir-düşüncə ritorikası, cümlə sintaksisi və üslubi imkanları, hətta lirik məzmun kəsb etməsi, duyğululuğu və təsirliliyi, pafos və diksiyalılığı və sair məhz bədii məqsədi həyata keçirmək vəzifəsinə xidmət edir. “Anamın kitabı” əsərindən nümunə gətirilən Gülbaharın monoloqu məhz bu keyfiyyətlərlə səciyyəvidir. Əsərin sonuna kimi qardaşlarının davranışlarına səbir göstərən, anasının yanında kölgə kimi gəzən, kimə ərə veriləcəyi ilə bağlı qardaşlarının qərarına boyun əyən Gülbahar əsərin bu yerində monoloqu ilə həmahəng daha qətiyyətli, mübariz, hətta üsyankar ruhu və ağıllı sözlərilə diqqət mərkəzinə gəlir. Bu baxımdan bu tipli monoloqları, müəyyən mənada, “ideya partlayışı” kimi də səciyyələndirmək olar. Bu da gözdən yayına bilməz ki, belə monoloqlar, əsasən, əsərin sonunda yer alır, əsərin başlıca ideyasını təlqin etməyə xidmət edir və tamaşaçını, oxucunu düşünməyə və müəyyən nəticəyə gəlməyə sövq edir.

Əlbəttə, monoloqları həm məzmun, həm də poetik quruluş etibarilə yazıcının bədii məqsədini özündə ehtiva edən bir kod, açar, hərəkətverici, istiqamətləndirici vasitə, maarifləndirici həmlə hesab etmək olar. Buraya qədər olan hadisə və əhvalatlar məhz düşüncə həmləsinə sövq edilmiş oxucunun hadisələri saf-çürük etməsilə səciyyələnir, tamaşaçının monoloqun ətrafında düşünməsinə yol açır. Əlbəttə, bu metod tənqidi realizmə doğma olan, ümumən tənqidi düşüncə sistemində Sokrat metodu adlanan təlimin düşüncə həmləsinə uyğundur. Həm də Sokrat metodu, onun təlim üsulu maarifin, elmin, ümumən müdrikliyin kütləviləşdirilməsi və hər kəsə öyrədilməsi ilə xüsusiləşirdi. Bu təlim metodunda öyrənənlər sadəcə istiqamətləndirilir və düşünməyə sövq edilirdilər. Onlar doğru nəticə istiqamətində yönəldilirdilər. Artıq

bəhs edildiyi kimi, Sokrat metodu üç əsas mərhələ üzərində qurulurdu: alay, doğurtma, vicdanın səsi [6]. Diqqət edilərsə, tənqidi realizmi ehtiva edən əsərlərdə, xüsusilə Cəlil Məmmədquluzadənin böyük ustalıqla yazılmış əsərlərində də bu üç üsul özünə yer alır. Ümumən, elmi mənbələrdə monoloqların kompozisiya-quruluş etibarilə üç hissədən ibarət olduğu da deyilmişdir: giriş, əsas hissə, nəticə [5]. Sokrat metodu və ya şifahi xalq ədəbiyyatı, daha dəqiqi lətifə yaradıcılığında olan klassik tənqid üsuluna uyğun olaraq C.Məmmədquluzadə əsərlərində də birinci mərhələdə tənqid hədəfləri alay edilir, gülüş hədəfinə çevrilir, diqqət bu hədəflərə və ya obyektlərə qarşı yönəldilir. Bu mərhələdə yanlışlar müəyyənləşdirilir və nəticəyə gəlinməsi üçün zəmin hazırlanır. “Doğurtma” (maieutic) deyilən ikinci mərhələdə yanlışları tənqid yolu ilə doğru bir qənaətə gəlinməsi təmin olunur. Bunun üçün isə, başlıca, üçüncü şərt olan “daiomonion”, yəni C.Məmmədquluzadənin də tez-tez bəhs etdiyi vicdanın səsi rol alır və şəxsin məntiqi qənaəti ortaya qoyulur. Bu mənada bu monoloqlarda da Sokrat metoduna uyğun olaraq bir mühakimə, münasibət, tənqid və məntiqi nəticələnmə özünə yer alır. Fikrimizcə, məhz bu monoloqlar tənqidi realist həmləni həyata keçirməklə “doğurtma” (“maieutic”) rolunu həyata keçirir. Əsərin finalında isə tamaşaçı və ya oxucu “qəlbinin və ya vicdanını səsinə” qalır, öz məntiqi nəticəsinə gəlir.

Qeyd edilən şərtləri, əlbəttə ki, C.Məmmədquluzadənin bütün tənqidi-realist əsərlərindəki monoloqlar haqda demək olar. Əlbəttə, əsərin ideya və məzmun xüsusiyyətlərinə görə biri-birindən müəyyən fərqlilik, daha doğrusu, səciyyəvilik kəsb etsələr də, bu ümumi xüsusiyyətlər hər birinə aid oluna bilər. Belə ki, dini fanatizmi hədəfə alan ən görkəmli əsərlərin ən sanballısı hesab olunan C.Məmmədquluzadənin dünyaca şöhrətli “Ölülər” əsərində İsgəndərin həm qəbiristanlıqdakı monoloqu, həm də əsərin sonunda söylədiyi monoloqu öz məzmunu, ideyası etibarilə örnəklər arasında ən ölməz və təsirli olanıdır. Əlbəttə, əsər bütün məzmunu və ideyası ilə oyaqlıqla fanatizm arasında gedən mücadiləni ümumiləşdirir. Bu məsələ bir tərəfdən tarixin mühüm problemi kimi, bir tərəfdən də ustad Cəlil Məmmədquluzadənin yaşadığı və içində olduğu ictimai-tarixi şəraitin ən mühüm, başlıca məsələsi olaraq əsərə gətirilir. Bu mənada dövrün bir çox ədiblərini narahat edən və qayğılandırان ictimai varlığa və ya mühitə ağılla və ya fanatikcə yanaşma məsələsi “Ölülər” əsərinin əsas probleminə çevrilib. Bu cəhətdən əsərdə doqmatik qanunlara əsir olan bir fanatik kütlənin həyat şəraiti diqqət mərkəzinə çəkilərək yol verilən ictimai ədalətsizliklər, hətta kütlənin avamlığı və faydasız qanunlara tabeliyindən istifadə edən bir qrup fürsətginin əxlaqsızlıq və cinayətləri əsərin başlıca panoramasına çevrilmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə hələ o dövr üçün olduqca azlıq təşkil edən ziyalıların taleyini İsgəndərin simasında əks etdirmiş, kütlə fanatizmi ilə mübarizəsi kontekstində bir sıra mühüm məsələləri qabartmışdır. İsgəndərin dilindən iki məşhur monoloqun səslənişi də, fikrimizcə, böyük ədibin yaradıcılığında çox böyük əhəmiyyətə yənaşdığı fanatizmin ortadan qaldırılması məsələsinə həssas yanaşması və başlıca təşkil etməsilə əlaqədardır. İsgəndərin qəbiristanlıq səhnəsindəki monoloqu, fikrimizcə, müəllifin fanatizmin sütunlarını tənqid edib sarsıtmaq üçün birinci həmləsidir. İsgəndər monoloqunda “(iki yumruğunu yuxarı qaldırıb ucadan deyir): İsgəndər: Bu qollarda Rüstəm pəhləvan kimi qüvvətim olaydı, yapışaydım sizin ayaqlarınızdan ataydım göyün üzünə, başaşağı gəlib kal qarpız kimi paqq eləyib dağılaydınız” [4, s. 416], – deyə birinci olaraq özünə fiziki bir güc, dəyanət və qüvvə arzulayır. Bu, həm də İsgəndərin dililə fanatizmi yaşadan qüvvələrə qarşı meydan sulama, mübarizə açma və onları yıxmaq mücadiləsinin ifadəsidir. Müəllif İsgəndərin bu arzusu ilə fanatizmə qarşı qətiyyətli mübarizə cəbhəsi açmaq ideyasını təlqin etmiş olur. Hətta, fikrimizcə, yaşasın və ya yaşamasın deyə müzakirə də açmır, qətiyyətlə ləğvi barədə fikir irəli sürür. “Ax, Allahın altında mənim də Şeyx Nəsrullah kimi bir elə elmim olaydı ki,

burada yatan ölümlərlə danışı biləydim!” [4, s. 416] – deyər Şeyx Nəsrullah kimi fırıldaqçı “din lotularının” moizələrini alay obyektinə çevirir, həmçinin onu tamaşaçının əqli mühakiməsinə buraxır.

İsgəndər sonrakı fikirlərlə də ölümlərdən fərqlənməyənlərə qarşı mənəvi oyanış həmləsi həyata keçirir. Ümumən bu monoloqu ilə tamaşaçı və ya oxucunun şüurunda çirkəbə və cinayətlərə batmış cəmiyyətin təmizlənməsi və doğru yola sövqü istiqamətinə təlqin işi həyata keçirir. İsgəndərin qəbiristanlıqdakı monoloqu bir növ sonuncu həmləyə zəmin rolunu oynayır. Belə ki, İsgəndərin ikinci monoloqu daha sərt, daha qətiyyətli, konkret və birmənalıdır. Bu hissəyə qədər İsgəndər mühitin qarşısında idi və mühit onu təhqir edir, heysiyyətini alçaldır. İndi isə artıq alçaldılmış və təhqir edilmiş, başına olmazın bəlalar açılmış, peşmanlıq duyan bir mühit İsgəndərin qarşısında dayanıb. İndi həmin o “kefli İsgəndər”ə qarşı insani cinayətlər edən mühit nümayəndələri indi onun qarşısında peşman və aciz dayanaraq “fateh İsgəndər”in tənbehini eşidirlər: “Baxın! Baxın! Yaxşı baxın! Diqqətlə baxın! Sizin tarixlərinizin kitabında bu, qan ilə yazılmış bir səhifədir. Sizdən sonra gələnlər bu kitabı vərəqləyib, bu səhifəni görəndə sizi yada salıb deyəcək: (ucadan) Tfu sizin üzünüzə! (Tüpürür camaata tərəf. Hamı başını aşağı salıb dinmir.) Bağışlayın, Kefli İsgəndər bir az biədəbli eləyir. Amma indi də növbət mənimdir” [4, s. 428]. Kefli İsgəndərin məşhur olan bu monoloqu mühakimə və ittihamla doludur. Bu, o monoloqdur ki, Cəlil Məmmədquluzadənin və ümumən Azərbaycan tənqidi realizminin fanatizmi, cəhalət və mövhumatı təkə tənqid və ifşa edən deyil, həm də rədd edən ən qüvvətli nümunəsidir. Onun hirs və qəzəblə dediyi “Siztək camaatın da igidi mənimtək olar” [4, s. 429] fikri böyük mühakimə tezisi olaraq ortaya qoyulur və mühitə ittiham olaraq səsləndiyi kimi, müəllifinə də günahsızlıq prezumpsiyası qazandırmış olur. Monoloqun ən ağır ittihamı axırda əksini tapır: “Hələ mən heç. İndi görək siz kimsiniz? Mənim adım Kefli İsgəndərdir, bə sizin adınızı nə qoyaq? Mən ...dünya-aləmləri bura şahid çəkərəm və bu qızları onlara nişan verərəm, soruşaram ki, bu camaata nə ad qoymaq olar? O vədə hamısı bir səslə cavab verər: “Ölülər” [4, s. 429]. Diqqət edilsə, monoloqda müəllif sadəcə öz ittihamını səsləndirmir. İttihamın birinci bəndində mühiti nöqsanlarına görə (Mən ...dünya-aləmləri bura şahid çəkərəm və bu qızları onlara nişan verərəm...) din və şəriətə uyğun mühakimə edir və ittiham səsləndirir. İkinci bəndində (Mən cəmi millətləri bura yığıb təvəqqe edərəm ki, Şeyx Nəsrullahın hərəmxanasına tamaşa eləsinlər, o vədə bütün yer üzünün tayfaları sizi bir səslə adlandırırlar: Ölülər!) dünya xalqlarının dəyərləri və baxışları kontekstində mühakimə və ittiham əks olunur. Üçüncü bənddə isə (Və bizdən sonra gələnlər illər uzununu sizi yada salıb bir səslə deyəcəklər: Ölülər!) bu ürəkəğrıdan mənzərə və hadisələri bütövlükdə gələcəyin və gələcək nəsillərin mühakiməsinə buraxaraq ittiham səsləndirir. Heç bir halda müəllif öz şəxsi mövqeyindən çıxış etmir, bu acınacaqlı vəziyyəti ədalətli mühakimə üçün ən mümkün mənbə və şərtlərə söykənir. Beləliklə, “Ölülər”in Kefli İsgəndərinin bu məşhur monoloqu müəllifin və onun silahdaşlarının dediyi kimi, bütövlükdə islam dünyasını sarsan fanatizm və cəhaləti, onun ağır sütun və mənbələrini mühakimə kimi səslənir, qətiyyətli ittiham səsləndirərək mübarizə ideyası ehtiva edir.

Ustad Cəlil Məmmədquluzadənin öldürücü və dərin lirizmlə müşahidə olunan monoloqları sırasında fanatizmi yeni miqyas və keyfiyyətdə təqdim və ifşa edən məşhur “Dəli yığıncığı” əsərində Molla Abbasın dilindən deyilən monoloq da yer alır. Molla Abbas həyat yoldaşı Pırpız Sonanı dəlilərlə arasında tək qalmasını deyər mühitin “mömin”, “ağzıdualı” şəriət-din xadimlərindən qorumaq üçün özünü dəliliyə qoymuş ağıllı, ziyalı bir şəxsdir. Problemin qəlizliyi, bir az da artıq kədərliyi ordadır ki, bu əxlaqdan xali möminlər mühitin

ağsaqqalı, başçısı Molla Abbasın irz düşməni olan doğmaca qardaşı Fazil Məhəmməddir. Fazil Məhəmməd kimi “həpənd”in moizələrilə həmahəngləşən digər dəlilərin qardaşları da din, iman, əxlaq tanımayaraq doğma qardaşlarının arvadlarını almaq üçün çarpışirlar. Faciənin böyüklüyü ondadır ki, bu çarpışma qardaşlar arasında gedir: mömin qardaşlar nüfuz və səlahiyyətlərindən istifadə edərək öz qardaşlarını diri-diri öldürmək – dəliləşdirmək və bu minvalla da onları haqlarından məhrum edib arvadlarını almaq istəyirlər. Əsərin sonunda Molla Abbasın dərin, gözyaşardıcı kədərini ifadə edən monoloqu böyük maraq doğurur: “Sona, get, get, mən sənə izin verdim. Səni aparan mənim qardaşımdı. Neçə ildi özümü (öz üstünə baxır) bu hala salmışam ki, sən dəlilərlə içində tək qalmayasan! Yazığım sənə də, yazıq özümə də! Çünki dəxi bizim günümüz belə keçəcək və axırda da divarlar dibində can verəcəyik. ... İndi ki getmədin, getmə, qoy o bacı-qardaşlar (əlini zəvvərə tərəf tutur), o qayın-baldızlar əyləşsintlər kəcavələrə və yetmiş günün ərzində həzrətin qoşunundan ötəri yetmiş min övlad əmələ gətirsinlər və həzrətin düşməninə səğərin dib-bucağına vasil eləsinlər. Gedək biz də öz yoldaşlarımızın içində qalaq. Doğrudur, onlar həzrətin zühuruna inanmırlar, həzrətin zühurunda mayallaq aşırırlar, amma heç olmasa səni də çimdikləmirlər” [4, s. 546].

Monoloqda yağı, dərin kədər, üsyankar və qəzəbli ruh özünü aydın hiss etdirir. Bu monoloq, bu kədər, bu qəzəb düşüncəsi fərqli, ərinə sadıq, əxlaqına düşkün bir qadın olaraq Sonanın Fazil Məhəmməd kimi həpəndin zorla kəcavəyə aparılması kontekstində baş verəndən şəxsiyyətin harayı və fəryadı kimi səciyyə qazanır. Bu monoloq bütün poetik təsir və vüsətilə Molla Abbas kimi vəfali və ağıllı bir insanın, bir ərin həyat yoldaşının qardaşı tərəfindən zorla əlindən alınması səhnəsində ictimai quruluşa, düşüncəyə, əxlaq və mənəvi normalara qarşı hiddətli üsyan və nifrətini ifadə edir. Fikrimizcə, bu səhnənin təmsalında dəyərlərindən qoparılan bir insanın faciəsi ümumiləşdirilmişdir. Bu ictimai kədər bir tərəfdən ümumi, tarix boyu davam edən ictimai düşüncələrin mübarizə nəticələrini ümumiləşdirir. Belə ki, uzun illər, hətta əsrlər ərzində qnostiklərlə aqnostiklər, teistlərlə ateistlər və müxtəlif fikir cəbhələri arasında gedən mübarizələri bu əsər özündə qoyduğu problem əhatəsində ümumiləşdirmişdir. Digər tərəfdən konkret bir ictimai-tarixi şəraitdə, ustad Cəlil Məmmədquluzadənin özünün də yaşadığı, şahid olduğu və hətta məruz qaldığı yeni bolşevik-şura quruluşunun müxtəlif insanlara və ziyalılara göstərdiyi münasibəti mənalandırır. Məhz bu münasibətin ifadəsi idi ki, Cəlil Məmmədquluzadənin tənqidi realizmini və milli mövqeyini həzm edə bilməyən Şura hökuməti onun başçılıq etdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətini dayandırmaq məqsədilə onu ağır, sərt, qərəzli tənqidlərə məruz qoymuş, jurnalın adını dəyişdirərək “Allahsızlar cəmiyyətinin orqanı” kimi ortaya çıxarmağa çalışmış, Qoca Molla Nəsrəddinə qarşı isə etimadsızlıq və şübhə çərçivəsində davranmış, alçaldıcı münasibətlərə məruz qoyaraq ölümünə bais olmuşdur. Bu mənada Molla Abbasın taleyi həm də müəllif Cəlil Məmmədquluzadənin özünün taleyi və eyni zamanda sələflərini təşkil edən Sokratın, Nəsiminin, Mirzə Fətəlinin, Cordano Bruno, Kepler, Qaliley və başqa görkəmli şəxsiyyətlərin faciəli tale və aqibətlərini ümumiləşdirir.

Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadənin qüdrətli qələmi ilə ərsəyə gələn çoxsaylı bədii əsərlər Azərbaycan milli tənqidi realizminin ilk və ən sanballı nümunələri olduğu kimi, onlardan ortaya çıxan poetik məsələlər də onun estetikası və nəzəri əsaslarını təşkil edir. Onun əsərlərində yer alan maraqlı monoloq örnəkləri də özünün bir sıra xüsusiyyətləri ilə tənqidi realist əsərlərin səciyyəsinə müəyyən edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ən sanballı monoloq nümunələri olaraq yadda qalan Kefli İsgəndərin, Gülbaharın, Molla Abbasın monoloqları məhz bu görkəmli tənqidi realist ədibin “Ölülər”, “Anamın kitabı”, “Dəli yığıncağı” əsərlərindəndir. Monoloqun estetik yükü, bədii funksiyası, poetik quruluşu və digər

məsələlər məhz bu qüdrətli ədibin nümunələri ilə müəyyənləşərək yer alır. Məlum olur ki, bədii əsər, xüsusilə dram əsərləri üçün aparıcı olan monoloqlar müəllif üçün nəzərdə tutulan ideya-estetik yükün oxucu və ya tamaşaçıya nəql edilməsi yolunda ədəbi həmlə kimi qiymətləndirilə bilər. Belə ki, bu monoloqlar əsərin əsas, başlıca ideyasının açılmasına vasitə olmaqla bərabər, tənqidi realist əsərlər üçün oxucuya nəzərdə tutulan ideya-estetik məqsədin mənimsədilməsində də böyük əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ. Dialoq haqqında monoloq / İ.Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
2. Qasimov R. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adamın ictimai-bədii funksiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 206 s.
3. Qasimov R., İsmayıl Z. Azərbaycan ədəbiyyatında milli düşüncə konsepsiyası və Azərbaycançılıq ideologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 192 s.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, I c., Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 480 s.
5. Monoloji əsaslandırma nədir? / <https://coppershop.ru/az/nuzhno-znat/chto-takoe-monolog-rassuzhdenie-chto-takoe-monolog-otlichie-monologa-ot.html>
6. Sokrates'in doğurtma yöntemi. / <http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/302.pdf>
7. <http://nedir.az/monoloq-nedir-monoloq-haqqinda>

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ramizqasimli44@gmail.com

Ramiz Gasimov

THE ARTISTIC AND STRUCTURAL ESSENCE OF MONOLOGUES IN JALIL MAMMADGULUZADE'S DRAMA

The paper discusses examples of monologues used in Jalil Mammadguluzadeh's plays. There are exciting examples of monologues in Jalil Mammadguluzadeh's works, which are typical for most plays. Valuable examples of monologues have been created in the works of the great writer Jalil Mammadguluzadeh “Olular” (“The Deads”), “Anamin kitabı” (“My mother's book”), “Dali yiginjagi” (“Crazy meeting”). The monologues of Kefli Iskender (“The Dead”), Gulbahar (“My Mother's Book”), Mullah Abbas (“Crazy Meeting”) have gained an essential place in our literary history. The article analyzes the examples of monologues in terms of the poetics of critical realism. The structure of monologue patterns found in critical realists' works is analyzed by the method of Socrates. It is shown that in the works of critical realists, who successfully use the method of Socrates, monologues, both in structure and poetic nature, serve to reveal the idea and assimilate the idea and perform the function of inspiration.

Therefore, in the first stage, the monologues are ridiculed against the targets of criticism by carrying out a regimental attack. This is the basis for imparting knowledge. At this stage, errors are identified, and the groundwork is drawn for a conclusion. In the second stage, called maieutic, it is possible to come to the right decision by criticizing the mistakes. For this, the primary condition plays a role, the third condition, “daiomonion”, that is, the voice of conscience, often mentioned in the works of J.Mammadguluzadeh, and the logical conclusion of the person is revealed. In this sense, these monologues also contain a judgment, attitude,

criticism, and logical conclusion by the method of Socrates. Monologues in such works are shown to be a means of literary attack. Analyzes show that the rhetoric of thought, sentence syntax and stylistic possibilities in monologues, and even the acquisition of lyrical content, emotionality and effectiveness, pathos and diction, etc., serve the task of realizing the artistic purpose. In critical realists' works, monologues play the role of an "explosion of ideas".

Keywords: *monologue, critical realism, Jalil Mammadguluzadeh, Socratic method.*

Рамиз Гасымов

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ И СТРУКТУРНАЯ СУЩНОСТЬ МОНОЛОГОВ В ДРАМАХ ДЖАЛИЛА МАМЕДГУЛУЗАДЕ

В статье рассматриваются образцы монологов, используемых в драматических произведениях Джалила Мамедгулузаде. Основную цель исследования образуют предназначение монологов, поэтический характер и структура, мастерство писателя и др. Отмечается, что в творчестве Джалила Мамедгулузаде есть интересные примеры монологов, более характерных для драматических произведений. Ценные образцы монологов созданы в мастерски написанных произведениях великого писателя Джалила Мамедгулузаде «Мертвые», «Книга моей матери», «Безумная встреча». Монологи Кефли Искендера («Мертвые»), Гюльбахара («Книга моей матери»), Муллы Аббаса («Безумная встреча») заняли важное место в истории нашей литературы. В статье анализируются образцы монологов с точки зрения поэтики критического реализма. Структура монологов в произведениях критического реализма анализируется по методу Сократа. Показано, что в произведениях критических реалистов, успешно использующих метод Сократа, монологи как по структуре, так и по поэтическому характеру служат раскрытию и усвоению идеи, а также выполняют функцию вдохновения. Поэтому на первом этапе монологи осуществляют атаку «полк» или «художественный смех», обнаруживая критический подход к объектам критики. Это основа для передачи знаний. На этом этапе выявляются ошибки и закладывается фундамент для вывода. На втором этапе, называемом майевтическим, можно прийти к правильному выводу, критикуя ошибки. Основную роль в этом играет третье условие, «дайомонион», то есть голос совести, который часто упоминается в произведениях Дж. Мамедгулузаде, и раскрывается логический расчет человека. В этом смысле эти монологи также содержат суждение, установку, критику и логическое заключение в соответствии с методом Сократа. Монологи в таких произведениях показаны как средство литературной атаки. Анализ показывает, что риторика мысли, синтаксис предложений и стилистические возможности в монологах, даже приобретение лирического содержания, эмоциональности и действительности, пафоса и дикции и т.д. служат задаче реализации художественной цели. В произведениях критического реализма монологи играют роль «взрыва идей».

Ключевые слова: *монолог, критический реализм, Джалил Мамедгулузаде, сократовский метод.*

(AMEA-nın həqiqi üzvü İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxil olma tarixi: İlkin variant 12.02.2020

Son variant 05.03.2021